

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-
NAPOCA**

**FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE "ISTORIE. CIVILIZAȚIE.
CULTURĂ"**

**Cultul lui Apollo în provinciile danubiene
-Rezumat-**

Coordonator științific:

Conf. Univ. Dr. Eduard-Marius Nemeth

Student-doctorand:

Răzvan-George Postoș

Cluj-Napoca

2025

Cuprins

Mulțumiri

Listă de figuri și tabeluri

Lista abrevierilor

Capitolul 1. Introducere

1. 1. Scop și importanță
1. 2. Metodologie
1. 3. Istoric al cercetărilor

Capitolul 2. Cronologia cultului lui Apollo

2. 1. Apollo înainte de perioada romană imperială
2. 2. Principatul timpuriu
2. 3. Secolul al II-lea e. n.
2. 4. Perioada Severiană
2. 5. Declinul

Capitolul 3. Impactul imperiului roman asupra cultului lui Apollo

3. 1. Mobilitate și conectivitate
3. 2. Cultul global, oficial al lui Apollo
3. 3. Variante regionale și locale ale cultului lui Apollo
 3. 3. 1. Apollo Agyeus
 3. 3. 2. Apollo Grannus
 3. 3. 3. Apollo Patrius
 3. 3. 4. Apollo Pirunenus
 3. 3. 5. Thracian Apollo
 3. 3. 5. 1. Apollo Auluzelus, Aulousadenus and Aulousada
 3. 3. 5. 2. Apollo Cendrissenus (Kendrisos)
 3. 3. 5. 3. Apollo Propitius
3. 4. Strategii de comunicare religioasă

- 3. 4. 1. Apollo, Asclepius and Hygia
- 3. 4. 2. Apollo and Azizos
- 3. 4. 3. Apollo and Diana
- 3. 4. 4. Apollo and the Nymphs
- 3. 4. 5. Asocierea cu alte divinități
- 3. 5. Analiza distribuției monumentelor epigrafice în provinciile danubiene
- 3. 6. Analiza originii etnice a adoratorilor
- 3. 7. Analiza ocupațiilor și a statutului adoratorilor
- 3. 8. Cazuri de mobilitate
- 3. 9. Analiza iconografică

Capitolul 4. Spații sacralizate în provinciile danubiene

- 4. 1. Raetia
 - 4. 1. 1. Phoebiana
- 4. 2. Noricum
 - 4. 2. 1. Teurnia
- 4. 3. Pannonia Superior
 - 4. 3. 1. Aquae Iasae
 - 4. 3. 2. Brigetio
- 4. 4. Panonia Inferior
 - 4. 4. 1. Aquincum
- 4. 5. Moesia Superior
 - 4. 5. 1. Ratiaria
- 4. 6. Moesia Inferior
 - 4. 6. 1. Draganovets
 - 4. 6. 2. Montana
 - 4. 6. 3. Sexaginta Prista
 - 4. 6. 4. Tomis
- 4. 7. Dacia
 - 4. 7. 1. Alburnus Maior
 - 4. 7. 2. Apulum

- 4. 7. 3. Războieni-Cetate
- 4. 7. 4. Tibiscum
- 4. 7. 5. Ulpia Traiana Sarmizegetusa
- 4. 8. Analiza spațiilor sacralizate

Capitolul 5. Catalog

- 5. 1. Inscriptii grecești (secolele VI - I î. e. n.)
- 5. 2. Inscriptii latine și grecești (secolele I - III e. n.)
- 5. 3. Monumente iconografice

Capitolul 6. Concluzii

Anexe

Lista planșelor

Bibliografie

Lista lucrărilor antice

Lista articolelor și cărților

Cuvinte-cheie: Imperiul roman, provinciile danubiene, Apollo, cult, religie antică, arheologie, epigrafie, iconografie, topografie, arhitectură.

Rezumat

Materialitatea religioasă și spațiile sacralizate sunt principalele indicii care ne permit să analizăm povestea cultului lui Apollo. Deși acesta a fost introdus în panteonul roman cu mult înainte de înființarea Imperiului Roman, fiind venerat în principal ca vindecător, anexarea de noi teritorii și crearea unor noi provincii au dus la răspândirea cultului, precum și la dezvoltarea de noi practici religioase rezultate din contactul cu populațiile cucerite.

Studiul de față își propune să analizeze impactul pe care Imperiul Roman l-a avut asupra cultului lui Apollo și modul în care acesta a condus la modificarea sa. Alegerea provinciilor danubiene ca arie de analiză se datorează dorinței de a depăși vechile metode de cercetare în care religia romană este analizată doar la nivel provincial și adesea într-un anumit interval cronologic, având în vedere că limitele provinciilor nu au fost un impediment pentru circulația ideilor religioase, iar alegerea unui interval cronologic limitează cunoașterea momentului apariției, respectiv dispariției unui cult. Lipsa unui studiu care să cuprindă materialitatea religioasă a cultului lui Apollo reprezentată atât prin monumente epigrafice, cât și iconografice este un alt scop al acestei analize. Pe de altă parte, faptul că, în multe cazuri, rezultatele au fost publicate în limba maternă a autorilor, a descurajat interesul pentru un astfel de studiu, iar noi am dorit să depășim acest obstacol lingvistic.

Scopul principal al acestei lucrări este de a analiza materialitatea religioasă a cultului lui Apollo descoperită în provinciile danubiene (Raetia, Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia), în încercarea de a clarifica aspecte legate de cronologia și diferitele variante ale cultului, adoratorii lui Apollo și spațiile sacralizate dedicate acestuia. Pentru a stabili cronologia cultului lui Apollo, primul pas va fi examinarea regiunii de pe țărmul vestic al Mării Negre, încorporată în provincia Moesia Inferior, unde cultul divinității a fost instituit încă de la întemeierea coloniilor grecești, cu scopul de a înțelege principalele strategii de comunicare religioasă utilizate. Un alt scop este acela de a observa dacă această variantă grecească a cultului lui Apollo a reușit să rămână nealterată după instaurarea Imperiului roman sau, dimpotrivă, cum a reușit să se adapteze la noile realități. Un alt aspect care merită clarificat este modul în care s-a dezvoltat cultul lui Apollo în provinciile danubiene, având în vedere că variantele locale ale cultului au coexistat cu versiunea globală. Analiza abordează și aspecte legate de strategiile de comunicare religioasă utilizate de indivizi, în încercarea de a stabili motivația care a

stat la baza manifestării lor într-un anumit mod. De asemenea, în ceea ce privește cronologia, este necesar să se clarifice când și de ce cultul a căzut în desuetudine.

În ceea ce privește adoratorii lui Apollo, acest studiu și-a propus să pună în lumină aspecte precum originea lor etnică, statutul social sau ocupațiile lor, pentru a observa dacă acest cult era destinat doar anumitor categorii sociale sau dacă aceste persoane aveau o influență mai mare în cadrul cultului datorită statutului lor social.

Pentru a analiza spațiile sacralizate dedicate lui Apollo, se va acorda o importanță deosebită cronologiei, variantei de cult pe care o practicau și topografiei lor, care, împreună, au potențialul de a îmbunătăți cunoștințele noastre cu privire la importanța lor locală, regională sau macro-regională, precum și referitor la posibilitatea existenței unui transfer cultic sau a unei concurențe între acestea. Interdisciplinaritatea joacă un rol important în această abordare, epigrafia, arheologia, topografia și arhitectura împletindu-se pentru a evidenția anumite fațete ale comunicării religioase.

Cultul lui Apollo a jucat un rol central pentru coloniile grecești de la țărmul vestic al Mării Negre și a fost probabil instaurat încă din momentul fondării acestora. Pentru secolele VI-V î. e. n., dovezile epigrafice sugerează că Apollo era principalul zeu venerat la Histria, iar numele teoforic „Ietrodoros” din nou înființata colonie milesiană sugerează posibilitatea ca epitetul Ietros să fi fost folosit încă din secolul al VI-lea î. e. n. Dacă nu luăm în considerare acest lucru, prima mențiune clară a lui Apollo Ietros pare să dateze din secolul al V-lea î. e. n. În secolul al IV-lea î.e.n., cultul divinității este atestat de descoperirile de la Histria care sugerează că în această perioadă exista cu siguranță un templu dedicat zeului principal al orașului. Spre sfârșitul secolului sau începutul celui următor, este semnalată și prima manifestare religioasă privată adresată zeului vindecător. Histria rămâne singurul loc care continuă să genereze informații de-a lungul secolului al III-lea î. e. n. În acest moment, observăm că preoții lui Apollo devin magistrații eponimi ai orașului și că templul zeului începe să fie folosit ca loc de expunere a documentelor publice, de acordare a onorurilor publice sau ca loc de organizare a banchetelor oficiale. În același timp, acum apare epitetul Phleuterios, care reprezintă o individualizare sau o narațiune religioasă atestată doar la Histria. De-a lungul secolului al II-lea î. e. n., templul lui Apollo Ietros continuă să fie menționat în inscripțiile de la Histria din aceleași motive ca în secolul precedent, lipsind orice dovadă de comunicare religioasă privată cu divinitatea. Mai spre sud, două inscripții din colonia megariană Callatis prezintă o serie de răspunsuri oraculare din partea lui Apollo Pythios,

confirmând relația strânsă a orașului cu oracolul din Delphi. Dovezile epigrafice se înmulțesc de-a lungul secolului I î. e. n., fiind înregistrate la Histria, Callatis, Dionysopolis și Tomis. La Histria, Aristagoras este menționat ca fiind de patru ori preot al lui Apollo, în timp ce o persoană necunoscută ar fi preluat preoția lui Apollo Ietros. Situația întâlnită în colonia milesiană trebuie înțeleasă ca un răspuns al necesității, având în vedere momentele dificile prin care au trecut orașele grecești de la vestul Mării Negre de-a lungul acestui secol. Epitetul Boreas este, de asemenea, atestat la Histria în această perioadă, ceea ce reprezintă esența unei narațiuni religioase dezvoltate de coloniștii milesieni. Eponimia zeului Apollo de la Callatis și Tomis poate fi explicată de asemenea de contextul situației dificile din acest secol. Monumentul de la Tomis datat în a doua jumătate a secolului dovedește că, la fel ca la Histria, templul lui Apollo era destinat expunerii documentelor publice. Mai la sud, la Dionysopolis, se remarcă prima utilizare a strategiei de comunicare religioasă care invocă intervenția divină a perechii deliene. Având în vedere aceste aspecte, trebuie subliniată raritatea dovezilor epigrafice care atestă urme individuale de comunicare religioasă cu divinitatea, majoritatea informațiilor sugerând o relație politică între indivizi și Apollo. Venerat de-a lungul timpului ca vindecător (Ietros) și oracol (Pythios), ca zeu al imigrației, al cuceririi și al ocupației sau respingător al răului, gardian al porților și protector al drumurilor (Agyeus), considerat zeul „din bârlog”, venerat într-o cavitate subterană (Pholeuterios) sau ca zeu protector împotriva vântului (Boreas), toate aceste atribute subliniază creația inepuizabilă și continuă a indivizilor. În același timp, de-a lungul acestei perioade au fost puse în aplicare diverse strategii de comunicare cu divinitatea, cea mai reprezentativă fiind practica expunerii documentelor publice în templul lui Apollo. Utilizată în mod repetat și implicând investirea unor resurse financiare semnificative, această strategie a fost folosită pentru a menține cu succes spațiile sacralizate.

Crearea provinciilor alpine Raetia și Noricum, precum și cucerirea unor regiuni mai îndepărtate de-a lungul Dunării, care au fost transformate în provinciile Pannonia și Moesia în secolul I e. n., au dus la schimbări în peisajul religios din aceste regiuni, unele tradiții religioase reușind să supraviețuiască sosirii romanilor sau să fie reinventate și transformate de alegerile personale ale noilor protagoniști, în timp ce altele au fost condamnate uitării. Materialitatea religioasă datată în această perioadă sugerează că primele grupuri de adoratori ai lui Apollo au fost înființate de-a lungul drumului chihlimbarului, în timp ce prezența unui *sacerdos* la Carnuntum confirmă un nivel ridicat de dezvoltare a cultului, care reprezenta deja o opțiune atractivă pentru

indivizi pe piața religioasă. În ciuda tulburărilor și instabilității politice care au caracterizat coasta de nord-vest a Mării Negre în această perioadă, cultul lui Apollo a continuat să fie practicat la Tomis, care va deveni principalul centru cultic de pe malul mării în perioada următoare. În această situație, apariția cultului lui Apollo în provinciile danubiene este legată de existența a două focare principale: partea estică, reprezentată de orașele grecești de pe coasta nord-vestică a Mării Negre, unde Tomis era cel mai important centru de cult, iar narațiunile religioase erau specific grecești, și partea vestică, situată în jurul drumului chihlimbarului, care nu avea un centru de cult fix, ci era caracterizată de dinamica narațiunilor religioase specifice variantei globale a cultului lui Apollo. Cele două zone legate de Dunăre vor da naștere în secolele următoare unor noi variante cultice rezultate în urma contactului cu tradițiile religioase ale populațiilor cucerite de romani.

Crearea provinciei Dacia la începutul secolului al II-lea d.Hr. a completat puzzle-ul provinciilor danubiene. Dunărea a facilitat și a intensificat interacțiunea economică și culturală în această macro-regiune, în timp ce mobilitatea sporită a condus la o înflorire fără precedent a cultului lui Apollo în diferitele sale variante. Cu toate acestea, o popularitate sau o răspândire diferită a cultului lui Apollo a fost observată în Raetia, Noricum, Pannonia Superior și Pannonia Inferior, unde au fost identificate doar 6 monumente epigrafice în cursul acestui secol, în timp ce 26 de inscripții provin din Moesia Inferior și Dacia. Lipsa materialului religios din Moesia Superior datat în această perioadă poate fi explicată doar prin nivelul actual al cercetării. Un punct de referință important este a doua jumătate a acestui secol, în special domnia lui Marcus Aurelius, când comunicarea dintre indivizi și divinitate s-a intensificat din cauza războaielor interminabile și a ciumei. Strategiile de comunicare religioasă puse în aplicare de indivizi în contextul pandemiei s-au datorat credinței că Apollo era capabil să protejeze imperiul și locuitorii săi.

Un alt punct de referință în existența cultului lui Apollo este reprezentat de perioada severiană, când, pe baza unor argumente solide, au fost propuse trei vizite ale împăraților care au stimulat importanța cultului. Primul moment este reprezentat de vizita lui Septimius Severus și a familiei sale în anul 202 e. n., care, cel mai probabil, a străbătut Moesia Inferior de-a lungul Dunării, de unde a intrat în Dacia pentru a asista la inaugurarea templului lui Apollo de la Tibiscum și, cu această ocazie, l-a înlocuit pe guvernatorul provinciei, Lucius Octavius Iulianus, cu Lucius Pomponius Liberalis. După ce a rezolvat această „problemă provincială”, împăratul și-a continuat drumul spre Roma prin Pannonia, unde a vizitat Sirmium, Intercisa, Aquincum, Carnuntum și, probabil, Savaria. Următorul eveniment a fost vizita lui Caracalla la templul lui Apollo Grannus

din Phoebiana, în anul 213/214 e. n., pentru a-și trata problemele de sănătate fizică și psihică. De aici, împăratul a urmat cel mai probabil cursul Dunării pentru a inspecta unitățile de pe *limes* și, ajungând la Brigetio, ar fi vizitat templul nou construit al lui Apollo și Hygia. Ajuns în Dacia după ce a traversat Barbaricum până la Porolissum, Caracalla l-a numit guvernator pe C. Iulius Septimius Castinus și, cel mai probabil, a vizitat pentru a doua oară templul lui Apollo de la Tibiscum, părăsind provinciile danubiene pe la Sirmium. Ultima vizită imperială a fost făcută de Severus Alexander și Iulia Mamaea în 234 e. n., când au vizitat probabil templul lui Apollo și al Dianei de la Montana și apoi spațiul sacralizat din *praetorium procuratoris* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, de unde au călătorit mai departe spre Pannonia, Noricum, Raetia și, în cele din urmă, Germania Inferior.

După aceste evenimente, materialitatea religioasă a cultului lui Apollo a început să se diminueze semnificativ, ultima urmă de comunicare religioasă datată cu precizie fiind reprezentată de un soclu de statuie comandat între 251-253 e. n. de grecul Heraclida, care se ruga la *Numinibus praesentissimis Apollini et Bono Puero* pentru sănătatea procuratorului financiar al Daciei, Marcus Aurelius Marcus. Această nouă strategie de comunicare religioasă care a implicat asocierea lui Apollo și Azizos a fost dezvoltată cel mai probabil spre sfârșitul dinastiei Severilor sau în contextul expedițiilor partice ale lui Gordian al III-lea, Filip Arabul, Trebonianus Gallus sau Valerian I, în urma conflictelor repetate cu părții și a deplasării frecvente a detașamentelor legionare pe frontul din est. Faptul că a fost folosit în toate cele trei cazuri întâlnite în provincia Dacia pentru sănătatea dedicanților sau a apropiaților lor, poate fi interpretat ca un răspuns al indivizilor la ciumă din timpul domniei lui Trebonianus Gallus. Pe lângă acest eveniment tragic de la mijlocul secolului al III-lea e. n., invaziile barbare din nord, conflictele nesfârșite din est și dificultățile financiare răspândite în imperiu au fost alte motive care i-au descurajat pe indivizi să își manifeste public atașamentul față de Apollo și, cel mai probabil, a fost adoptată o practică religioasă privată.

Instaurarea dominației romane a avut un impact semnificativ asupra cultului lui Apollo, datorită mobilității și conectivității sporite care au facilitat transmiterea narațiunilor religioase și formarea de noi strategii de comunicare religioasă, conducând în cele din urmă la crearea unui cult global. Această variantă oficială a cultului, întâlnită în toate provinciile danubiene, avea la bază o continuitate a zeului grec care își păstra atributele vindecătoare (*Medicus*, *Salutaris* etc.) și oraculare (*Pythios*, *Claros* etc.), dar care avea acum legături puternice cu casa imperială și care putea influența stabilitatea și securitatea Imperiului (*Apollo Augustus*, *Conservator*). În paralel, au

fost practicate și variante regionale sau locale ale cultului lui Apollo, dezvoltate fie ca urmare a contactului dintre cultul global și narațiunile religioase specifice religiilor populațiilor cucerite de romani (Apollo Auluzelus, Aulousadenus și Aulousada, Apollo Cendrissenus, Apollo Grannus, Apollo Pirunenus, Apollo Propitius), fie datorită altor variante străvechi care au supraviețuit din perioadele elenistică sau clasică (Apollo Agyeus, Apollo Patrius). Singura variantă cultică cu potențial de răspândire la nivel macro-regional a fost asocierea lui Apollo Grannus întâlnită peste tot în provinciile danubiene, cu excepția Moesiei Superior și Inferior, unde cultul lui Apollo a avut cel mai probabil un aspect conservator, bazat pe narațiuni religioase grecești sau tracice care au rezistat noilor opțiuni cultice. Cu toate acestea, venerarea zeului în cadrul edificiului de cult de la Montana nu poate fi exclusă, descoperirile viitoare putând schimba aceste observații în orice moment. Pentru a obține intervenția divină, indivizii au recurs la utilizarea unor strategii de comunicare religioasă care vizau asocierea lui Apollo cu Asclepius și Hygia în Panonia Superior, Raetia și Dacia, cu Azizos în Dacia, cu Diana în Panonia Superior, Raetia, Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia, respectiv cu Nimfele în Panonia Superior și Raetia.

Datorită varietății de atribute pe care le deținea, Apollo era una dintre zeitățile cele mai frecventate și mai des invocate în Imperiul Roman. În încercarea de a vedea cine erau adoratorii cultului lui Apollo, au fost analizați 116 indivizi, dintre care, așa cum era de așteptat, majoritatea aveau nume latine (68,1%), urmate de cele grecești (15,5%), ilire (4,3%), tracice (4,3%), celtice (1,7%), dacice (0,9%) și alte 6 persoane a căror origine etnică este dificil de determinat (5,2%). În ceea ce privește ocupațiile acestor adoratori, militarii reprezintă cea mai numeroasă categorie profesională, cu un procent de 64,7%, urmați de funcționarii imperiali (10,3%), magistrații și decurionii (8,8%), augustalii (7,4%), minerii (7,4%) și personalul religios (1,4%). În aceste condiții, merită subliniat faptul că cultul lui Apollo era destinat tuturor, indiferent de ocupație sau statut social, comunicarea religioasă imortalizată de cele 8 femei, 5 sclavi și 4 liberi demonstrând acest lucru. Cu toate acestea, templul lui Apollo și al călărețului trac de la Sexaginta Prista este cel mai bun exemplu care dovedește că amplasarea monumentelor votive în poziția cea mai vizibilă din cadrul edificiului de cult reflectă competiția și rivalitatea socială dintre indivizii care își exprimau statutul și își legitimau poziția economică, politică și socială prin aceste practici¹. Cu cât resursele financiare de care dispuneau erau mai mari sau cu cât statutul lor era mai important, cu atât nivelul de vizibilitate pe care indivizii îl atingeau în cadrul cultului, dar și în societate era mai

¹ Szabó 2018, 47.

ridicat. În absența mai multor astfel de dovezi, preotul identificat la Carnuntum nu are potențialul de a oferi detalii cu privire la tipurile de ranguri religioase, durata de timp pentru care aceste funcții erau deținute, modul în care indivizii erau selectați sau categoriile sociale care puteau ocupa aceste funcții.

Imaginile au jucat un rol central în cultul lui Apollo, principalul lor scop fiind de a transmite detalii și informații cultice în absența scrisului. Analiza narațiunilor vizuale are potențialul de a observa nivelul de individualizare sau personalizare a cultului, reflectând totodată opțiunile religioase personale ale adoratorilor. Analiza celor 34 de monumente iconografice arată că majoritatea acestora provin din Moesia Inferior (38%), în timp ce restul provin din Dacia (26%), Raetia (13%), Pannonia Inferior (9%), Pannonia Superior (6%), Noricum (6%) și Moesia Superior (3%). Din punct de vedere statistic, majoritatea monumentelor iconografice au fost clasificate ca fiind de tipul II. A. 1. c. (8: 22%), urmate de tipul II. A. 1. d. (6: 17%), tipul II. A. 1. a. (4: 11%), tipul II. A. 1. g. (4: 11%), tipul II. A. 1. e. (3: 8%), tip II. A. 2. (1: 3%), tipul II. A. 3. (1: 3%), în timp ce pentru 9 monumente (25%), clasificarea tipologică nu a putut fi realizată. După cum s-a observat, principala caracteristică în provinciile danubiene a fost reprezentarea lui Apollo cu cât mai multe atribute, ceea ce poate sugera atât slaba cunoaștere a narațiunilor religioase de către meșteri, dar și un nivel crescut de individualizare la care au recurs adoratorii. Analiza topografică a materialității religioase a surprins în unele cazuri intenția de a plasa monumente masive în spații foarte vizibile, ca strategie de atragere a potențialilor clienți religioși. Dintre cele șapte tipuri iconografice identificate, singurul care se întâlnește în toate provinciile danubiene este tipul Apollo Citharoedus (II. A. 1. d. și II. A. 1. e.). Un aspect interesant este raritatea monumentelor care îl înfățișează pe Apollo arcaș, având în vedere popularitatea de care s-a bucurat în contextul Ciumei Antonine.

În ceea ce privește spațiile sacralizate în care Apollo a fost venerat în provinciile danubiene, numărul acestora este relativ mic având în vedere teritoriul acestei macro-regiuni, fiind identificate din punct de vedere arheologic doar la Phoebiana, Draganovets, Sexaginta Prista, Montana și Tibiscum, în timp ce epigrafic au fost menționate la Teurnia, Brigetio, Ratiaria și Tomis. Pe baza unor argumente solide privind în special materialitatea religioasă a cultului lui Apollo, existența altor spații sacralizate a fost propusă la Aquae Iasae, Aquincum, Alburnus Maior, Apulum, Războieni-Cetate și Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Statistic, cele mai multe spații sacralizate au fost identificate în Dacia (7: 41%), urmată de Moesia Inferior (4: 23%) și Pannonia Superior (2: 12%),

în timp ce în Raetia, Noricum, Pannonia Inferior și Moesia Superior a fost identificat doar câte unul singur (6%). Deși interesul pentru sacralizarea spațiului în provincia Dacia este semnificativ mai pronunțat decât în restul provinciilor danubiene, acest lucru nu înseamnă că această provincie deținea monopolul cultului lui Apollo pe piața religioasă macro-regională.

Principalul centru de cult din provincia Dacia se afla la Apulum, unde s-a propus existența a trei spații sacralizate, care practicau versiunea globală a cultului, precum și asocierea dintre Apollo și Azizos. Templul lui Apollo de la Tibiscum a fost un alt loc în care versiunea globală a cultului a fost practică cel puțin în contextul vizitelor imperiale de la începutul secolului al III-lea e. n. Edificiul de cult din *praetorium procuratoris* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa reprezintă un caz unic în provinciile danubiene unde cultul global, dar posibil și cultul lui Apollo Grannus, era destinat doar unei anumite categorii sociale, și anume procuratorilor financiari și anturajului acestora. Comunitatea de iliri de la Alburnus Maior a practicat o variantă tradițională a cultului, bazată pe narațiuni religioase aduse din Dalmația, în timp ce la Războieni-Cetate, varianta globală era specifică. Existența unui mic spațiu sacralizat al lui Apollo în zona centrală a castrului auxiliar de la Porolissum este puțin probabilă, având în vedere materialitatea religioasă neconcludentă pe baza căreia a fost presupus².

În ceea ce privește Moesia Inferior, principalul centru cultic a fost templul lui Apollo și al Diane de la Montana, unde s-a practicat versiunea globală a cultului. Supraviețuind perioadei dominate de tulburările și instabilitatea politică din secolul I e. n., templul dedicat cel mai probabil lui Apollo Agyeus de la Tomis este cel mai vechi edificiu de cult din provinciile danubiene și a fost activ încă din perioada elenistică. Având în vedere că narațiunile religioase specific grecești, precum și comunicarea religioasă cu divinitatea prin intermediul limbii grecești au continuat să fie principalele forme de exprimare ale adoratorilor, merită să ne întrebăm dacă cultul lui Apollo practicat la Montana a fost preluat de la Tomis, dată fiind buna cunoaștere a narațiunilor religioase grecești identificate aici, precum și prezența limbii grecești în unele cazuri, deși latina era limba majoritară. Faptul că sursele epigrafice referitoare la templul de la Tomis sunt inexistente după 172 e. n., poate fi explicat prin creșterea în popularitate a templului de la Montana care, începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea e. n., s-a bucurat de o maximă înflorire, reprezentând probabil o opțiune mai bună pentru indivizi în contextul ciumei antonine. În ceea ce privește cele două clădiri de cult dedicate lui Apollo și călărețului trac de la Draganoveț și Sexaginta Prista, acesta

² Zăgreanu, Deac 2014, 213; Zăgreanu 2016, 210.

din urmă reprezintă un caz unic în provinciile danubiene, unde vechile tradiții locale au fost continuate după sosirea romanilor. În plus, acesta era cel mai probabil mai vechi decât cel de la Draganoveț, deși ambele au căzut în desuetudine cam în aceeași perioadă. Dimensiunea și forma celor două temple sunt similare, însă din punct de vedere arhitectural, cel de la Sexaginta Prista are o absidă pe latura de NE, în timp ce templul de la Draganoveț are o cameră mică pe latura de SE. Orientările celor două spații sacralizate sunt, de asemenea, diferite, la fel ca și tehnicile și materialele de construcție folosite pentru pereți. Stabilirea unei concurențe între cele două temple este sugerată de utilizarea strategiei asocierii dintre Apollo și călărețul trac, dar și de faptul că la Draganoveț, Apollo a fost venerat ca divinitate tracică prin intermediul epitetelor Aulousadenus și Aulousada, accentuând intenția de individualizare și diferențiere, în timp ce la Sexaginta Prista a fost utilizată versiunea globală a cultului lui Apollo.

Pannonia Superior este o altă regiune care a avut varietate în ceea ce privește opțiunile cultice practicate în spațiile sacralizate ale divinității. Introducerea cultului lui Apollo în sanctuarul de la Aquae Iasae a oferit în mod evident noi opțiuni pentru indivizii care ajungeau la complexul termal. Ceea ce atrage atenția asupra acestei variante globale a cultului este preferința evidentă pentru narațiunile religioase ale lui Apollo-Sol sau Apollo Pythius care, indică posibilitatea efectuării unor ritualuri de divinație. Menținerea cu succes a acestui spațiu sacralizat s-a datorat în primul rând izvoarelor termale, precum și introducerii de noi culte care au diversificat opțiunile vizitatorilor. Templul de la Brigetio a practicat varianta globală a cultului, în timp ce asocierea lui Apollo cu o altă zeitate cu atribute vindecătoare poate sugera o astfel de specializare a acestuia.

Principalul templu al cultului lui Apollo Grannus în provinciile danubiene a fost cel de la Phoebiana (Raetia) care, a dobândit o importanță regională în contextul vizitei lui Caracalla în anul 213/214 e. n. Templul de la Teurnia (Noricum), nu departe de acesta, era dedicat aceleiași divinități. Având în vedere că locuitorii din această regiune îl venerau pe Grannus cel mai probabil încă dinainte de instaurarea dominației romane, transferul cultic de la un templu la altul este puțin probabil. Mai degrabă, se poate presupune că a existat o concurență între cele două, presupusă atât pe baza proximității și a venerării aceluiasi zeu, dar mai ales datorită activității lor simultane. Acest lucru poate explica intenția evidentă de a le monumentaliza, deși în absența identificării arheologice a templului de la Teurnia cu a sa *navale*, o astfel de comparație este imposibilă. Un alt spațiu sacralizat în care Apollo Grannus ar fi putut fi venerat împreună cu alte zeități a fost localizat la Aquincum (Pannonia Inferior). Principalul centru cultic al provinciei Moesia Superior se afla la

Ratiaria, unde a fost construit un *templum* care practica, cel mai probabil, versiunea globală a cultului.

Cu excepția templului de la Tomis, care este menționat pentru prima dată în a doua jumătate a secolului I î. e. n., interesul pentru sacralizarea spațiului în secolul al II-lea e. n. este evident la Phoebiana, Teurnia, Alburnus Marior și Tibiscum, în timp ce în același secol, cultul lui Apollo a fost introdus în sanctuare deja existente și a fost venerat împreună cu alte zeități în Nymphaeum la Aquae Iasae, la Draganoveț, în templul de la Montana, la Sexaginta Prista, în Asclepieia la Apulum (II) și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Între secolele al II-lea și al III-lea e. n. au fost inaugurate spațiile sacralizate de la Aquincum, Ratiaria și Războieni-Cetate, iar pe parcursul secolului al III-lea e. n. au intrat în uz templul lui Apollo și Hygia de la Brigetio și alte două noi spații sacralizate la Apulum (I și III).

Majoritatea spațiilor sacralizate dedicate lui Apollo în provinciile danubiene au căzut în desuetudine spre sfârșitul secolului al III-lea e. n. (11: 64%): Brigetio, Aquincum, Ratiaria, Draganovets, Alburnus Maior, Apulum I, Apulum II, Apulum III, Războieni-Cetate, Tibiscum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Templele de la Montana și Sexaginta Prista au fost abandonate pe la mijlocul secolului al III-lea e. n. (12%), cele de la Phoebiana și Teurnia au dispărut în prima jumătate a secolului al III-lea e. n. (12%), iar templul de la Tomis spre sfârșitul secolului al II-lea e. n. (6%). Singurul templu care ar fi putut funcționa până la începutul secolului al IV-lea e. n. a fost cel de la Aquae Iasae (6%).

Din punct de vedere topografic, s-a observat că spațiile sacralizate ale lui Apollo nu au urmat un tipar standardizat în ceea ce privește poziționarea lor în interiorul sau în afara zidurilor așezărilor, indiferent de statutul acestora. O caracteristică interesantă a spațiilor sacralizate (cu excepția celor de la Alburnus Maior și Ulpia Traiana Sarmizegetusa) este amplasarea lor în apropierea apei, ceea ce subliniază importanța acestui element în cadrul cultului.

În ceea ce privește donatorii acestor clădiri de cult, oricine își permitea să facă astfel de acte de generozitate avea dreptul să o facă, indiferent de sex sau de statutul social. Faptul că analogiile întâlnite în imperiu sugerează că femeile preferau să menționeze sumele cheltuite pentru construirea templelor indică dorința lor de a se evidenția și de a-și spori prestigiul public, având în vedere excluderea lor din viața politică.

În concluzie, existența unui cult global, oficial al lui Apollo, similar - din punct de vedere al răspândirii, dar diferit din punct de vedere al semnificației - cu cel grecesc, este, prin urmare,

irefutabilă. În perioada greacă (arhaică, clasică și elenistică), Apollo a fost perceput ca o divinitate cu rădăcini culturale comune, iar cultul său a fost celebrat diferit în *poleis*, unde individualizarea narațiunilor religioase și epitetelor a condus la crearea unui reper local. În timpul epocii romane imperiale, cultul divinității s-a transformat în unul global, bazat pe narațiunile grecești, dar având și puternice legături cu casa imperială, care puteau asigura stabilitatea și securitatea Imperiului. Marea contribuție a perioadei romane imperiale constă în creșterea mobilității între așezările urbane din provinciile danubiene și nu numai, care a dus la răspândirea acestui cult global în regiuni încă populate de populații indigene, acestea dând naștere unor variante locale - devenind adesea regionale - rezultate din asocierea cu zeitățile lor tradiționale. Diferențele dintre spațiile sacralizate ale grecilor și cele ale romanilor apar în cele din urmă doar în ceea ce privește denumirea lor (*templum*, *fanum* sau *ἱερόν*), în timp ce necesitatea monumentalizării și a detaliilor decorative a rămas la latitudinea comunităților sau a binefăcătorilor, ceea ce a reprezentat întotdeauna o decizie colectivă sau personală menită să le distingă de alte temple cu care se aflau adesea în concurență. Diferența izbitoare dintre civilizațiile greacă și romană se observă doar în cazul celor fără de care templele și divinitățile și-ar pierde orice semnificație - adoratorii. În timp ce în Grecia antică, Apollo era considerat un reper cultural semnificativ al elenilor³, adoptarea sa de către romani - ca singura divinitate din panteonul grec al cărei nume a rămas nemodificat - a pus capăt acestei percepții. Apollo nu a mai fost considerat un zeu al patriei de către toți cetățenii romani, în principal din cauza varietății existente pe piața religioasă, capabilă să satisfacă nevoile diferitelor culturi și civilizații împletite în Imperiul Roman. Interesul manifestat de Octavian sau Caracalla față de Apollo a jucat, fără îndoială, un rol semnificativ în creșterea prestigiului global al cultului, în timp ce relațiile indivizilor cu Apollo (Augustus, Conservator) au servit ca semne clare de loialitate față de casa imperială, exprimate cel mai adesea de funcționarii imperiali, magistrați sau militari. Cu alte cuvinte, nu te puteai identifica ca fiind grec din punct de vedere cultural, fără să îl consideri pe Apollo una dintre zeitățile principale ale panteonului, dar puteai să fii cetățean roman fără să te identifice din punct de vedere cultural cu panteonul oficial și implicit cu Apollo, atâta timp cât era venerat cultul imperial⁴. Crearea artificială a unui cetățean roman nu

³ Limba, religia, poveștile și obiceiurile comune reprezentau fundamentul identității grecești (vezi Kaldellis 2008, 13-41). O astfel de unitate elenă este prezentată de Herodot, care a imortalizat recunoștința oferită de greci lui Apollo la sanctuarul său panelenic (vezi Willey 2015, 76).

⁴ În timp ce în partea de est a imperiului cultul imperial era o chestiune voluntară, în vest acesta era impus de Roma (vezi Beard et al. 1998, 348-349).

a însemnat renunțarea la propria sa cultură și implicit la zeitățile sale tradiționale, care erau adesea transmise urmașilor săi, deși adesea ajungeau mai mult sau mai puțin să îmbrățișeze cultura romană și să se identifice ca fiind romani. Părăsind perspectiva globală a imperiului roman și îndreptându-ne spre nivelul regional și local, este clar că cultul lui Apollo venerat de diverse comunități etnice și culturale era diferit față de cel global. Asocierea cu divinitățile tradiționale sau crearea de noi narațiuni religioase a conferit cultului lui Apollo o identitate distinctă, diferențiindu-l de alte variante cultice concurente, în timp ce ritualurile sau monumentalizarea spațiilor sacralizate aveau potențialul de a le conferi o semnificație regională. Toate aceste aspecte sunt clar reflectate în cazurile întâlnite în provinciile danubiene și nu numai.